

Костянтин Сігов, Аміна Кхелуфі, Дарія-Асенія Коломієць, Ольга Сімороз, Всеволод Хома

НАРОДЖЕННЯ «ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЛОВНИКА ФІЛОСОФІЙ» І ВІДКРИТТЯ БАРБАРИ КАСЕН

Аміна Кхелуфі: *Пане Костянтине, дякуємо, що погодилися з нами зустрітися. Сьогоднішня розмова буде присвячена українській версії «Європейського словника філософій», над якою Ви працювали протягом десяти років. Український проект був створений на основі оригінального французького видання, започаткованого Барбарою Касен і здійсненого під її керівництвом. Коли Ви потрапили в цей проект?*

Костянтин Сігов: Я беру участь у цьому проекті з початку 90-х років, коли почав активно працювати над створенням ще французької версії Словника. Як ви знаєте, точна назва цієї праці «Vocabulaire européen des philosophies. Dictionnaire des intraduisibles». Барбара Касен хотіла взяти за назву «Лексикон неперекладностей» і, до речі, в англійському перекладі зберігається саме ця назва: «Dictionary of Untranslatables. A Philosophical Lexicon». Але французькі видавці наголосили на тому, щоб на обкладинці залишили саме «європейські філософії». Для України теж важливим є збереження назви «Європейський словник філософій».

А. К.: *Барбара Касен – відома французька інтелектуалка, перекладачка, спеціалістка з античної філософії, слухачка лекцій Гайдегера й Дериди, про яку доволі мало відомо в Україні: тут її тексти рідко вивчають в університетських аудиторіях, з нею не полемізують у статтях тощо. По суті, Ви особисто й видавництво «Дух і Літера» познайомили українську філософську спільноту з її постаттю. Чи не могли б Ви розповісти про неї більше, спираючись на власний досвід спілкування? І, певна річ, було б дуже цікаво дізнатися про деталі вашого долучення до Словника.*

К. С.: Український переклад книги «Більше однієї мови» мав успіх і вже зовсім скоро буде перевиданий. До Барбари Касен у гості мене привів мій колега Ханс Вісман з Вищої школи соціальних наук, де я протягом трьох років читав лекції з філософії. Вісман вважається одним із найкращих знавців античної філософії. Ханс за походженням німець, він з Гайдельбергу, тому добре обізнаний ще й із німецькою літературою. Він був особисто знайомий з поетом Паулем Целаном, грав із ним у теніс. Ми рік тому бачилися з Хансом на конференції в університеті Цюриха, якраз тоді він розповів про дружбу з Целаном. Він працював із Жаном Балаком, відомим елліністом, із яким тісно співпрацювала Барбара Касен. Можна сказати, що вони належали до кола найвідоміших елліністів Європи. Ханс розповів мені про Барбару Касен як про оригінального філософа й головного редактора проекту Словника та запросив до неї

© К. Сігов, А. Кхелуфі, Д.-А. Коломієць, О. Сімороз, В. Хома, 2019.

додому. Вона живе в Латинському кварталі, на одній з найгарніших вулиць Парижа – rue Mouffetard. Про цю вулицю Муфтар навіть існують казки.

Барбара походить із відомої у Франції родини (її близький родич – Рене Касен (1887-1976), славетний юрист і політик, один із авторів Загальної декларації прав людини ООН, голова Європейського суду з прав людини й лауреат Нобелівської премії миру). Окрім занять філософією, вона також і художниця, як і її матір. У неї вдома можна побачити багато її живописних творів. Вона має дуже гарний приватний кількоповерховий будинок. Один поверх повністю займає бібліотека, де ми багато спілкувалися. А на першому поверсі часто збиралися автори цього словника. Я думаю, що найцікавішими були перші збори, коли вирішувалося, якою взагалі буде концепція роботи. У цих розмовах брали участь Жан-Люк Марйон (Jean-Luc Marion), Ремі Браг (Rémi Brague), Філіп Рено (Philippe Raynaud) і багато інших. Також до цього кола був долучений Ален де Лібера (Alain de Libera) – один із найкращих у світі медієвістів, людина, що писала про виникнення університетів, про трансляцію студій. Я відразу потрапив на чай ось у таке товариство. Спочатку мені було дуже цікаво спостерігати за дискусіями про загальну концепцію. Це насправді був the very beginning. Тоді ще нічого не було вирішено про європейські філософії і Словник. Я був свідком різних дискусій, ліній згоди й незгоди, захопливої аргументації. Потім було сформовано редколегію, були визначені люди, які відповідали за різні царини термінології: з Великої Британії, з Італії, з Німеччини й Іспанії тощо. Я був відповідальним за Східну й Центральну Європу, за «іншу Європу», як казали в ті часи.

Барбара Касен мала для всіх безперечний авторитет у царині давньогрецької філософії (вона перекладала Аристотеля, Парменіда й багато інших значущих філософських текстів). На той момент вона працювала над своєю opus magnum з філософії, «L'effet sophistique» («Софістичний ефект»), книгою, що вийшла друком у видавництві «Галімар» 1995 року. У цьому творі представлений погляд на те, чим є філософія не тільки з точки зору Сократа, Платона чи Аристотеля, які критикували софістів, але й з іншого боку барикад – тобто, як самі софісти дивилися на мейнстрим того, що ми називаємо античною філософією. Цей оригінальний, несподіваний кут зору породив дуже цікаве прочитання класичних текстів. До такого їх тлумачення з великою увагою ставляться не тільки французький чи німецький, але й англо-американський науковий світ, тому Барбара часто читає лекції і в США, і в інших країнах.

Всеволод Хома: *Переклади Ханни Арендт теж входять у дослідницький доробок пані Касен. Наскільки для неї, на Вашу думку, була значущою ця інтелектуальна постать?*

К. С.: Маю сказати, що для нас дуже важливим було спільне обговорення текстів Ханни Арендт. Барбара Касен перекладала з англійської на французьку тексти Арендт і коментувала їх. Ще в 70-ті роки вона стала одним із перекладачів французького видання книги Арендт «La Crise de la culture» («Криза культури»), перевиданого в 1989-го (оригінальна назва цього твору «Between Past and Future»; в українському перекладі він вийшов у «Дусі й Літері» 2002 року під назвою «Між минулим і майбутнім»). Французьке видання отримало заголовок від назви ключового з восьми есеїв цієї збірки, саме його переклала Барбара. Важливо сказати, що вона не тільки досліджувала, але й тлумачила Ханну Арендт. У цьому в неї є спорідненість зі ще одним дослідником – Полем Рікером, що був добре особисто знайомий з Ханною Арендт. До речі, Рікер написав передмову до видання її ключових текстів французькою мовою. Арендт, після втечі з Німеччини, деякий час жила в Парижі, для неї був важливим діалог із французькою культурою. Відповідно, коли Рікер почав викладати в Чикаго, у них було

досить жваве спілкування. Можна навіть сказати, що «повернення» Арендт до Франції – це велике спільне звернення Поля Рікера й Барбари Касен.

Філософський етос Арендт Барбара Касен розвивала, коли її запросили до участі в комісії «Правда і примирення» в ПАР, на якій, окрім всього іншого, осмислювалося питання того, яку роль грає логос у проговорюванні травм від конфліктів, насильства. Барбара їздила туди, спілкувалася з юристами. Певною мірою, її діяльність можна назвати продовженням справи Ханни Арендт, яка брала участь у слуханні в Єрусалимі справи Айхмана, нацистського злочинця часів Другої світової війни.

Ольга Сімороз: *І, певна річ, усіх цікавить вплив Гайдегера, під яким перебувала (принаймні деякий час) Барбара Касен.*

К. С.: У вересні 1969 року Барбара брала участь у черговому семінарі, який Мартин Гайдегер проводив у Франції (Ле Тор, Прованс) на запрошення поета Рене Шара (René Char). Саме через те, що Рене Шар був відомим учасником Опору у Франції, він мав такий моральний авторитет, що міг організувати зустріч із настільки суперечливою постаттю, як Гайдегер. Барбара дуже добре знала грецьку й могла на досить високому рівні вести дискусію навколо грецької філософської термінології, що було для всіх дуже важливим. Барбара, безперечно, знала про зв'язок Гайдегера з нацизмом. Проте, за її словами, у ті роки на першому плані для неї була філософія, а не співвіднесення свого єврейського походження з постаттю, що колись відверто підтримала нацистів.

Значно пізніше вона була вчителькою грецької мови в Жака Лакана. Лакан приходив до неї додому на rue Mouffetard, оскільки знання давньогрецької було важливим для його психоаналітичних студій.

А. К.: *Розкажіть, будь-ласка, про нещодавнє вручення пані Касен золотої медалі CNRS.*

К. С.: Справді, кілька місяців тому в амфітеатрі Сорбонни відбулося велике свято – вручення щорічної золотої медалі CNRS (Національний центр наукових досліджень), такої собі французької національної «нобелівки», заснованої 1954 року. У попередні роки цю нагороду отримували переважно фізики, хіміки, біологи (хоча свого часу її удостоювалися й такі видатні гуманітарії, як Клод Леві-Строс, Андре Леруа-Гуран, Жан-П'єр Вернан, Жак Ле Гоф, П'єр Бурдьє), Барбара ж стала видатною філософинею-лауреатом, унікальною за всю історію премії (іншим філософом-лауреатом був Жорж Кангілем, у 1987 році). У партері сиділи всі академіки, президент Сорбони, президент Академії наук Франції, нобелівські лауреати. На сцену для отримання нагороди Барбара Касен побажала вийти не сама, а запросила тих людей, разом із якими робила Словник (це дуже промовисто її характеризує): був представник із Бразилії, який видав португальською I-й том, був зі США, ну, і ваш покірний слуга, що представляв Східну Європу.

Я був зворушений тим, що Барбара запропонувала прочитати кілька уривків із ключових статей Словника, які, власне, і створили обличчя цієї праці. У цьому амфітеатрі я зачитав два уривки зі статті «Правда», написаної мною на замовлення Барбари для французького оригінального видання. Перший – про поняття правди й те, яким дивним чином це слово, на відміну від французької та інших європейських мов, єднає зовсім різні поняття: «істина» та «справедливість». Я пояснював, що з цим словом відбувається в грецькій, латині та в сучасних мовах. Другий уривок був про значно актуальнішим, злободеннішим. Ішлося вже не про правду, а про неправду, про кримінальну владу, яка використовує спотворення мови. Я сказав, що не випадково після Революції Гідності і протягом п'яти років війни ми продовжуємо перекладати Словник, і що в такий спосіб ми захищаємо ключову тезу, з якою виступила Барбара Касен. І навіть зараз, ставши *immortelle*, тобто членом Французької академії, вона вирішила

наритувати на шпазі фразу Жака Дерида «Plus d'une langue» («Більше однієї мови»), яка стала назвою її перекладеної українською книги. Це дуже потужне й лаконічне мотто тепер викарбуване на її символічній зброї науковця.

Коли Барбара запитала мене приїхати на цей захід, я сказав, що порушу попередній сценарій з обмеженням регламентом. Уявіть, є серйозна процедура: кожному надається кілька секунд для слова, у тому числі її кращі колеги із Сорбони були обмежені в часі для виступів. Я сказав Барбарі, що не можу просто так приїхати з Києва й обмежитися суто теоретичними констатаціями. І ми, за келихом вина, це погодили напередодні ввечері. Виступаючи, я бачив, як Барбара відреагувала на реакцію аудиторії, у неї були сльози.

Її солідарність із тим, що в нас відбувається і її рішення приїхати до нас цьогооріч у травні – це продовження тієї історії. Я думаю, варто всім, хто її читає (і на неї чекає), дуже добре і якісно підготуватися до цієї зустрічі.

Ольга Сімороз: *Цікаво було б дізнатись трохи більше про зв'язок Барбари Касен з Ханною Арендт. Чи відомо щось про факти листування між ними або відвідування Барбарою Касен лекції Ханни Арендт, особисті зустрічі? Ми вже побачили, що можна провести доволі багато паралелей між цими двома авторками.*

К. С. : Треба її розпитати. Коли вона приїде у травні до Києва, ми можемо її разом розпитати про деталі. Я дуже добре знаю про зв'язок, про реальний філософський вплив, про те, що Арендт – це людина, з якою Барбара реально й постійно вела інтелектуальний діалог. І навіть, скажімо, вона поводить себе так і займає таку позицію щодо України і Східної Європи, яку б займала Ханна Арендт, якби жила зараз, і так, як вона реагувала б на анексію Криму тощо. Можу навіть вам сказати, що коли вона відповідає журналістам і у неї беруть інтерв'ю європейські телеканали, запитуючи про українські вибори, наприклад, то вона дуже серйозно до цього готується наголошує на актуальності й важливості ситуації навколо українських виборів. Я думаю, що такі інтерв'ю, відповіді, позиції насправді мають вагу. Я сказав би, що в цьому теж є етос Ханни Арендт.

Всеволод Хома: *Повертаючись до постаті Барбари Касен. Попередньо, ви вже децю окреслили нам напрями її творчості й активності. Я думаю, це було пов'язано із тим, що за вчителів вона мала відомих постатей, чий внесок у філософську традицію є дуже значним. Також вона живе у вельми цікавому середовищі. Я просив би вас узагальнити ці напрями?*

К. С.: Звичайно, це – дослідження античної філософії. Дослідження водночас грецької класики. І, відповідно, «Сонце й тінь», бо софістика, великою мірою, була тіннювою стороною грецької Агори й Барбара Касен намагалася вивести її з тіні, пролити світло сонця на цей бік інтелектуального життя і змагання («агону»). Є «агора» – простір, де відбувається «агон», власне саме змагання. Вона була до цього сюжету дуже уважна. Ми можемо це побачити в її праці «Більше однієї мови». Там вона резюмує деякі важливі для неї речі й, власне, пояснює, як вона йшла від класики до Словника.

Безперечно, Словник є opus magnum її життя. Усі чітко розуміють, що на сьогоднішній найважливішим твором, який вона зробила є цей «Європейський словник філософій». Там є низка ключових статей Барбари і ви можете українською мовою їх прочитати. Є перелік цих статей – легко відкрити індекси і подивитися, які статті вона написала особисто. Але й вироблення загальної концепції, і те, які статті кому вони замовляла чи не замовляла, є теж дуже важливою роботою. Наприклад, я пам'ятаю дискусії, в яких вона казала: «Ось цю статтю він не буде писати і цієї статті нам непотрібно, тому що...». Тобто, це концептуальне рішення, бо Словник ніколи не мав претензії бути всезагальним. Ідея була саме в тому, що він пропонує красномовні приклади, тобто

прецеденти, якісь дуже цікаві й важливі випадки, які ви можете бачити прямо на обкладинці. *Νομός* – закон, *verité, ἀλήθεια*, правда – з кожним словом тут пов'язана ціла драма. І Барбара наполягала на тому, що ми беремо не сформовані концепти Декарта чи Канта, наприклад. Нас цікавила історія драматургії смислів, яка відбувалася зі зміною того чи іншого слова.

Відповідно, як автор, вона в цей словник написала статті: «Кохати», «Краса», «Мовленнєвий акт». Повторюю, це – кожен раз вибір: чому вона бере те, чи інше поняття, як трактує його неперекладність. Далі вона написала статті і вставки про катарсис, свідомість, доксу, ейдолон, силу; також її авторству належить дуже важлива стаття про омонім та омонімію, як явище. Звернувшись до змісту Словника, ви можете побачити хмару понять, над якими вона працювала як автор.

До речі, з кожним поняттям, яке написали інші автори вона дуже багато працювала. Я три рази переписував свою статтю *Pravda* (про правду) для французького словника, ведучи з нею постійний діалог. Деякі речі є для слов'ян очевидними, а для людини, яка не знає слов'янських мов – взагалі незрозуміло, про що йдеться. Я сказав би, що це був дуже важливий процес, який потім пройшли всі українські автори цього словника, включно з Олегом Хомою, Олексієм Паничем, Андрієм Васильченком... Важливо було налаштувати розум на те, що ти все це пояснюєш людям, які не знають твоєї рідної мови. У нас не звикли до такої процедури, але це дуже важливо, що Барбара часто вживає цей термін – детериторіалізація. Це відчуття, що ти маєш знайти іншу точку зору на звичне, усталене.

Студенти ХХІ ст. мають більший досвід пояснення особливостей культурної семантики іноземцям, які ніколи не були у вашій країні. Проте, чесно кажучи, на початку 90-х це було не так очевидно, тому що більшість наших громадян взагалі ніколи не виїжджала за кордон, люди не мали цього досвіду повсякденного спілкування з іноземцями на Фейсбуці, як це відбувається сьогодні. Ми прямо можемо сказати, що це була нова ситуація для всіх країн Європи. Тобто, не треба мати ілюзії, що французи постійно займаються і витрачають час на те, щоб пояснити і дати зрозуміти іноземцям Декарта, Паскаля або Монтеня, чи англійці дуже переймаються тим, як їм пояснити всім невігласам, про що взагалі їхня бездоганна британська філософія. А про німців ми взагалі не кажемо, досить згадати Гайдегера чи німецьку поезію тощо.

Тут ми вже підходимо ближче до ключової концепції цього словника, як і в якій спосіб сам метод і структура словника дала Барбарі зрозуміти те, що вона називає «онтологічним націоналізмом». В основі цих методу і структури – не якась політична полеміка, а деякі навички мислення, здатність подивитися ззовні на ті речі, до яких звик, які постійно бачиш, відчуті користь того, що Бахтін називав «вненаходимість» – це точка зору ззовні. Те, що його колись дуже бентежило, про що Бахтін казав: «Я ніколи в житті не буду бачити свою спину. Ніколи я не матиму “вненаходимості” подивитися, що ж у мене там. От я живу й начебто себе чітко уявляю, а насправді це не так».

У цьому плані для кожної, без винятку, культури корисно мати ось цю зацікавленість, смак до того, що ж у моїй мові є неперекладного, тобто, де починається моя «спина» й де вона завершується.

А. К.: *Я б хотіла ще повернутися до Вашої статті про правду й уточнити, які найхарактерніші зміни протягом тих трьох редакцій були внесені? І чому вони зробили статтю досконалішою?*

К. С.: Уперше, коли я писав статтю *Pravda*, я розумів нетривіальність цього поняття, власне, я його й запропонував. Просто ми пили вино у Барбари і вона сказала: «А які поняття ви б запропонували не тільки, як автор, а просто для тих інших авторів,

яких би ви хотіли запросити?). Я сказав, що першим словом буде «правда», а також «мир» (бо це одночасно і світ і відсутність війни), «воля», «свобода».

Але коли я написав першу версію статті, розуміючи, повторюю, екстраординарний характер цього поняття, я все ж дечого не усвідомлював. Власне критика Барбара полягала в тому, що треба більш рельєфно підкреслити і пояснити, що, по-перше, це поняття, яке претендує висловлювати те, що стосується справедливості права і тому «Правда Ярослава» – це кодекс законів. Правда з XI ст. – це кодекс законів. Правовий контекст. Зосередимось на цьому. А далі правда – це все те, що французи перекладають словом «vérité» – істина. І відповідно у всіх промовах, починаючи зі «Слова про закон і благодать» і далі до Сквороди й Соловійова, усі переклади Гоголя та інших класиків, перекладають «правду», як «vérité», тобто вся ця семантика права, справедливості й, відповідно, неправа й несправедливості, залишається в дужках, зникає, залишається стертою. І, власне, після першої версії, для другої, я все це мав прописати, щоб люди зрозуміли шок від цього, а в третій версії, вже важливо було пояснити, що при всьому тому, правда не є омонімом. Тобто як ми можемо вживати одне слово і просто кажемо, що є одне значення і друге значення і між ними може не бути майже ніякого зв'язку. Кожна мова має омоніми, історія і проблематика цих омонімів є дуже складною. Якщо, наприклад, ви зустрічаєте західну людину, яка геть не знає слов'янських слів і пише поруч «justice», «truth», або «justice», «vérité», то для неї є абсолютно незрозумілим, як ці два поняття ви можете вкласти в одне. І подив, і прояснення того, як це працює, власне і склало харизму цього дискурсу про правду.

Дарія-Асенія Коломієць: *У своїх промовах Барбара Касен згадувала, що хоче зробити щось для Європи. Виступала за плюралістичну мовну й культурну Європу. Це дуже пережукється із Паризькою декларацією 2018-го року, згідно з якою сила саме у різноманітті мов. Чому, на вашу думку, виникає потреба в розвитку локальних мов і культур, і чи не було б ефективнішим об'єднання на засадах тих універсальних цінностей, які зараз пропонуються глобалізацією?*

К. С.: Я думаю, що це дуже влучно висловив Умберто Еко, якого цитує Барбара Касен: на відміну від інших, одномовних континентів, спільною мовою Європи є переклад. Тут важлива саме ідея, що «маленькі» мови – українська, румунська, польська – мають сенс. Переклад з цих мов та на ці мови й увага до неперекладностей дарують нам ці мови. Власне, у цьому є практика того, як працюють Брюссель і Страсбург.

Можна задатися питанням, чому це важливо для німця або француза. Щоб зрозуміти Майдан, потрібно зрозуміти, чому саме слово «Майдан» є неперекладним. «Майдан» – це не тільки місце (Площа Незалежності), але й час, тому що ми кажемо «з початку Майдану», «Майдан тривав». Тобто, це слово має не тільки просторове, але і хронологічне значення, як подія, процес. Ці нашарування значень створюють унікальну лексему, і саме тому слово «Майдан» увійшло в інші мови.

Важливо, щоб ми мали таку увагу до неперекладностей, щоб ми їх не відбракували і не залишали в дужках. Нам потрібно не боятися їх використовувати. У цьому, власне, і полягає специфіка Європи, як унікального форуму людства.

А. К.: *Ви вже згадували «онтологічний націоналізм». Власне, в інтерв'ю професорові Ратгерського університету Ребеці Вальковіц Барбара Касен сказала, що у неї є «два вороги»: онтологічний націоналізм (з ідеєю переваги, наприклад, давньогрецької чи німецької над усіма іншими мовами) і аналітична філософія (прихильники якої стверджують, що всі мислять однаково незалежно від мови, якою послуговуються). Пані Касен сказала це образно чи в її оточенні справді були люди, які були втіленням цих підходів?*

К. С.: Знаєте, Барбара Касен повертається до цього в інтерв'ю. Але найбільш точна, конденсована форма такої опозиції сучасного мислення – це, власне, її вступне слово до Словника. На цих сторінках вона аналізує, між якою Сціллою й Харибдою прямує корабель Словника. І пояснює, що, з одного боку, це ситуація з Гайдегером, а також велика історія думки другої половини ХХ-го ст. Тобто, відповіді на питання, як бути з онтологічним націоналізмом повинні були і французи, й італійці, і німці, й англо-сакси. І словосполучення «онтологічний націоналізм» Жан-П'єр Лефевр ужив, критикуючи цю позицію.

Наприклад, якщо доводити до крайнощів давню теорію «генія мови», то, звичайно, філософія народилася давньогрецькою мовою й далі все, що потрібно знати про філософію, варто читати лише давньогрецькою мовою. Відповідно, переклад з давньогрецької на латину – це вже зсув, зигзаг мислення. Проте, великою мірою це веде до ситуації, коли прямо або опосередковано після давньогрецької йде німецька мова, яка «мислить». Тоді виходить, що інші мови «не мислять». Подібна «дискримінація», може стати втаємниченою в деяких людей, що граються з цими поняттями рідною німецькою. А далі, коли відбувається ідеологізація та технологізація цього спрощення, то це веде до неможливих наслідків. Відповідно, далі Барбара наводить цитату Гердера, коли він оголошує переклад як наслідування покликанням саме німецької мови: «Коли в Італії муза спілкується співаючи, коли у Франції вона розповідає та мудрує, коли в Іспанії вона по-лицарськи виображує, а в Англії мислить гостро чи роздумливо, що робить вона в Німеччині? Вона наслідує. Тож наслідування (Nachahmung) є її характером». Власне, німці й успадкували цю грецьку премудрість. А інші нібито граються в іграшки.

Відповідно, якщо говорити про актуальний стан речей і ситуацію в західних університетах (зараз ми переходимо від Сцілли до Харибди), то вплив, експансія аналітичної філософії веде до зовсім іншої тенденції. До того, що вся герменевтика, німецька або континентальна, має другорядне значення, що всі неперекладності можна взагалі не помічати. Бо існує математична логіка. Маємо ще й утопію Ляйбніца, що логіка може бути абсолютно прозорою. І на шляху до штучного інтелекту всю цю «поезію» потрібно вичищати, аби позбутися всього, що не є мовою логіки й аналітики. Ми можемо казати, що все це – карикатура, проте це тренд, і цілком реальний. І між цими крайнощами Словник намагається надати таку собі «Хартію вільностей» згаданому вище розмаїттю, щоб уся європейська багатогранність не була зведена нанівець, щоби вона, навпаки, продемонструвала не лише те, чим збагатила світову культуру минулого, але чим вона збагачує світ сьогодення.

О. С.: *До команди Барбара Касен увійшли передові інтелектуали світу. Як поширювалася інформація про проект, як залучалися прихильники?*

К. С.: Власне, вона сформувала редколегію, ніколи не вдаючись до авторитарного стилю. Дуже цікаво, що редколегія була сформована не за «партійним списком». У жодному разі ми не можемо сказати, що тоді зібралися люди однієї школи: аналітичної, гайдгерівської тощо. Звісно, це – люди широкого обрію, добре обізнані зі своїм предметом; це – філософи першого плану, які продукували дуже серйозні ідеї і постають обличчям європейської філософії. Проте, водночас вони дуже різні. Наприклад, Ален Бадью (Alain Badiou) – автор статті про французьку мову у першому томі, він – найлівіша лівіця, навпаки Філіп Рено – людина, яка написала книгу з критикою помилок лівих, можна сказати, – центр і правиця, адже він – відвертий критик лівої ідеології. Він захистив дисертацію про Макса Вебера, потім багато писав про політи-

чну філософію. Статті Рено є одними з найцікавіших у Словнику. Зокрема, для України вони є дуже актуальними: «Civil rights», «Правова держава», «Law», «Ліберал», «Мультикультуралізм», «Політика», «Громадське суспільство», «Держава» тощо. Тобто, він є людиною, яка дуже добре обізнана з правовою тематикою, він, можна сказати, є сьгодні класиком правової й політичної філософії як на континенті, так і в англо-саксонському світі.

Серед авторів Словника, як я вже казав, один із кращих медієвістів, Ален де Лібера. Він написав приблизно 20 монографій, що охоплюють тематичний спектр від Майстра Екхарта й Томи Аквінського до всіх дискусій, пов'язаних із класиками середньовічної думки. У дискусіях із ним брав активну участь Жан-Люк Марйон, а він знається на всьому, що стосується Декарта, феноменології і того ж Гайдегера.

Найближчий приятель Марйона, Ремі Браг написав важливі статті і вставки¹, зокрема, одна з кращих, на мою думку, статей Словника – «Мови і традиції» (там дуже цікаво про «філософію», бо перше філософське слово, яке залишається й до сьогодні неперекладним, це – «філософія»). Чому ми не перекладаємо це слово? Дехто намагався перекладати як «любомудріє», але, як бачимо, цей варіант не прижився. Тобто ми всі вживаємо грецьку неперекладну лексему. І Ремі Браг пояснює деякі важливі нюанси, він, до речі, добре знає не тільки грецьку, іврит, латину, а й арабську. І, відповідно, написав статті та вставки до статей «Душа», «Бог», «Мови і традиції» (I-ий том, я дуже вам раджу подивитися, це – одна з кращих статей), «Логос», «Олам», «Тора», «Істина». І навіть, якщо я не помилюсь, він написав про ключові поняття з івritу й арабської. Він займається вивченням єврейської та ісламської традиції і європейського Середньовіччя. І, до того ж, є ще й відомим знавцем католицької традиції.

А є інші автори, скоріше агностики, і вони займаються логікою, естетикою, чи ще чимось. Тож ми не можемо сказати, що цей проект був створений за політичним, ідеологічним чи конфесійним принципом, або що тут домінував якийсь один напрям чи школа. Сама ідея полягала в тому, що це має бути мозаїка сучасної Європи, яка передає джерела, що працюють, промовляють, є живими, і що між ними йде обмін та дискусія.

А щодо організаційного боку справи, то я пам'ятаю, як усі ми отримали лист від Барбара (десь він у мене зберігається) із запрошенням до участі та проханням дати список тих слів, які ми рекомендуємо, навівши найважливіші їхні контексти з нашого досвіду перекладу й викладання. І я думаю, що ці два досвіди є дуже важливими для всіх, хто брав участь у проекті. Ви знаєте, що Барбара не тільки викладала в Сорбоні, але й гімназістам читала блискучі лекції. Так само й більшість інших філософів є прекрасними викладачами, і відповідно, поєднують ці дві практики – педагогічну й перекладацьку. Той самий Поль Рікер, коли ще був у німецьких таборах, перекладав Гусерля. З чого починає Деріда? Він перекладає Гусерля. Марйон теж починає з перекладу Гусерля. Барбара перекладала Ханну Арент. Тобто всі ці філософи мали перекладацький досвід. І, відповідно, могли просто навести ті приклади, які колись самі виносили за дужки. А далі винесене свого часу в примітки, під «зірочку», у кінець

¹ «Вставкою» в структурі «Європейського словника філософій» називається додаткова стаття спеціальної тематики, включена до складу основної статті. Як правило вставки істотно менші за основні статті (хоча існують і винятки) і належать іншим авторам (авторів), але головне їхнє призначення – докладно висвітлити той чи той специфічний сюжет неперекладності, що є змістовно важливим і дотичним до основного викладу, однак тематично йому не тотожним. Чимало статей містить декілька вставок. – (Прим. ред.)

сторінки чи статті, все, що було «за кулісами», ми пропонуємо винести на авансцену. І ось у цьому жесті й полягала справжня революція.

Це звільнення від того, що було в дужках, є абсолютною екстраординарним жестом. Жодною іншою мовою в історії філософії це не було зроблено. Тобто – уперше в історії інтелектуальної думки, не тільки європейської, але й світової. Ця увага до перекладу, шанування перекладу й надання Барбарою Касен слова перекладачам, є непересічним явищем. Усі люди, які до неї приєдналися, підкреслювали, що, починаючи з цього першого досвіду, увага всіх почала змінюватися. Знаєте, це було щось на зразок того, як людина відкриває для себе іншу мапу, іншу форму окреслення простору. Ну, умовно кажучи, ми відкрили 3D, цей новий вимір, згідно з яким, переклад постійно діє і працює.

І, наприклад, переклад Біблії з івриту на грецьку – величезна подія. Чому це було дуже цікаво для західних філософів, я підкреслив уже в другій версії статті «Правда». Перед тим, як Лютер здійснив свою революцію, переклавши Біблію німецькою мовою (і в такий спосіб посприявши взагалі створенню красного письменства німецькою мовою), був переклад Кирила й Мефодія, про що далеко не всі західні інтелектуали знають. Не всім відомо про суперечку у Венеції, де Костянтина-Кирила засуджували прихильники «тримовної ересі». Тоді тільки три мови мали визнання: мова Старого Завіту – давньоєврейська, мова Нового Завіту – грека й латина як мова Вульгати. Ще Иси́дор Севільський відзначав, що, за євангелією від Луки, саме цими мовами було написано на хресті ім'я Розіп'ятого. І раптом, якісь варвари кажуть, що поруч із цими трьома сакральними мовами має бути нікому не відома слов'янська мова. І все це відбувається набагато раніше за Лютера або Яна Гуса, не кажучи вже про інших перекладачів. Це прояснення того, в який спосіб ця плюральність починає свою дію, аж до кінця ХХ-го століття, коли Другий Ватиканський собор дозволяє перекласти з латини літургію національними мовами: французькою, німецькою, польською тощо. Це відбулося, умовно кажучи, «вчора», ідеться про єдиний і дуже тривалий процес, який, власне, протягом двох тисячоліть формує мови Європи й легітиміє філософію перекладу.

В. Х.: *Де шукали фінансування для проекту? Це було якесь французьке фінансування, чи, можливо, зовнішнє? Якщо й те, і те, то чи не можна навести якесь умовне процентне співвідношення?*

К. С.: Ну, треба сказати, що головний економічний тягар несли Франція. Спочатку ці дослідження підтримував CNRS, де працювала Барбара. Друге важливе джерело – це видавництва, які, власне, підписали контракт із Барбарою, а також із кожним з нас. Принагідно зазначу, що за проект узялися два дуже потужних французьких видавництва. Перше – найбільше видавництво у царині словників, Le Robert (Ле Робер). Кожен, хто бере до рук актуальний французький тлумачний словник, бере витвір Le Robert. І друге видавництво, Seuil (Сьой). До речі, у цьому видавництві Поль Рікер вів найпрестижнішу філософську серію. Він це робив як справжній Метр², у найкращому значенні цього слова. (Один з перших директорів Культурного центру при французькому посольстві якось допомагав мені організувати приїзд Рікера в Україну. І коли ми з ним поїхали в аеропорт Бориспіль, я був вражений, коли мій супутник, зустрічаючи шановного гостя, привітав його словами: «Bonjour Maître!»). Загалом у Seuil видали десяток томів і самого Поля Рікера, і багатьох інших філософів. Отже, це видавництво, яке видає дуже багато і працює з усім спектром гуманітарних наук, приблизно як «Дух і Літера».

2.

Ці видавництва фінансували роботу авторів, здійснювали всю редакційну роботу. Також видання Словника спонсорувалося іншими інституціями. Мала місце ціла низка конференцій. Я пам'ятаю, у нас була конференція в Неаполі. Італійський інститут нас запросив і повністю профінансував наше перебування. У тому ж Парижі Італійський центр теж організував семінар. Тож до тих чи інших міжнародних семінарів, що відбувалися в різних місцевостях, долучалися інституції, яким це було корисно. Усі розуміли, що йдеться про екстраординарний продукт і, відповідно, на якому етапі багато структур хотіли до цього долучитися. Звичайно, так чи інакше залучалися академічні структури, в яких працювала Барбара (це і Сорбонна, і CNRS). Ще одна організація – Centre national du livre (це французький аналог Українського інституту книги) теж спонсорувала роботу видавництва. Варто згадати фундацію Трей і семінари в Провансі.

Д.-А. К.: *Чому, на Вашу думку, склалася така плідна співпраця саме між Україною та Францією? Можливо, це зумовлено якоюсь схожістю світоглядних принципів, способів мислення і, загалом, культур?*

К. С.: Знаєте, на початку є конкретні історичні обставини. Так сталося, що я на той момент три роки викладав у Парижі, і, відповідно, дуже багато спілкувався з Барбарою Касен. Зі свого боку я зробив усе, щоб долучити до цього проекту деяких наших колег із Інституту філософії ім. Сковороди. Тоді я запросив у проєкт Валентина Омеляничика, як одного з найкращих знавців аристотелівської традиції.

Що означає «запросив»? Це означає, що я звертався до французьких інституцій, щоб вони уможливили приїзд дослідника на стажування на місяць або більше. Людина приїздила, ми йшли разом до Барбари Касен, знайомилися, я рекомендував, пояснював, а на перших етапах і перекладав розмову. Потім долучився дуже активно Андрій Васильченко. І він, я думаю, понад півроку стажувався в тому ж інституті, де я працював. Андрій дуже добре знав англійську мову, він, наскільки мені відомо, першим з українських філософів отримав ступінь PhD у Великій Британії (Манчестерський університет). Це була перша дисертація з логіки й етики, яку громадянин України захистив у Англії. Він дуже швидко і якісно опанував французьку, написавши нею вісім статей. У цьому плані він – чемпіон з України, з тих, хто писав статті французькою. Також я запросив Тетяну Голіченко, вже з Києво-Могилянської академії, де я почав викладати 1992-го року.

У мене був такий контракт у Франції, що я міг кілька місяців бути в Україні. І ми в Києво-Могилянській академії 1992-го року створили франко-українську лабораторію. Я зберігаю пам'ятний папірець: заяву з прийняття на роботу у вересні 1992-го року. Брюховецький, прийнявши мене, затвердив і франко-українську лабораторію, на основі якої згодом, 1997-го, було засновано Центр європейських досліджень, що існує й сьогодні. І, власне, цей Центр продовжує справу українського перекладу. Наприклад, зовсім нещодавно, шостого лютого, було проведено дуже цікавий семінар, на якому й ви були присутні. Він відбувся саме в межах програми Центру європейських досліджень НаУКМА.

Можу сказати, що я запрошував до Барбари Касен не тільки українських філософів. Я до неї привів Володимира Бібіхіна, якого перед тим запросив на конференцію. І вона завжди згадує своє здивування від зустрічі з ним. Вона сказала, що вперше в житті побачила людину, яка розмовляє, дуже повільно, «riano riano», мовою Монтеск'є! Людина, яка перекладала класичну французьку думку, будувала фрази в розмові так, немовби це говорив Монтеск'є. І, звичайно, це вражало. Бібіхін був видатним знавцем і греки, і латини, і французької, і німецької. Він переклав дуже широкий

спектр творів: від античної класики, Діонісія Ареопагіта – до Гайдегера, Габрієля Марселя й інших. Але це залишалось чимось унікальним, бо він не мав практики розмови. Тобто, він вишукано володів багатьма мовами «на рівні текстів», а ось розмовної практики не мав. Аверінцева я теж намагався долучити до цього проекту. Утім, були обставини, що завадили йому взяти участь. Аверінцев на той час вже став професором у Відні, тож усе, що писав, він писав німецькою. Він викладав німецькою й писати французькою для нього було незручно, хоча він блискуче перекладав із французької не лише Жака Маритена, а навіть Клоделя й Пегі та інші дуже складні тексти. Ну, і латиною він володів бездоганно. Але моя мрія, щоб вони брали участь у роботі над Словником, залишилася просто на рівні зустрічей, спілкування. Філософи з Києва долучилися до проекту в зовсім інший спосіб, більш активний і практичний. Долучаються і сьогодні.

А. К.: *Серед 10-ти перекладів «Словника» іншими мовами, український варіант був найпершим. Як спочатку поставилася Барбара Касен до самої ідеї перекласти «Словник неперекладностей»?*

К. С.: Вона була вкрай здивована. Французькою цей виклик можна назвати дуже знайомим нам терміном «casse-tête» («кастет»), що означає «ламати голову» (casser – ламати, tête – голова).

Наше обговорення цієї ідеї відбулося на презентації «Словника» в університеті м. Ліль, у 2004-му році. Там проходить фестиваль, який називається «Citéphilie» – «місто філософії». На сцені виступали Барбара Касен, я, Етьєн Балібар і, здається, Ален Бадью. В якийсь момент я сказав, що в Україні відбувається Помаранчева революція, перед нами постають виклики, ми маємо обирати між Європою та неорадянським проектом. І, на такому фронтірі, цей складний і вимогливий проект, цей челендж може бути продуктивним. Я тоді публічно запропонував спробувати перекладати неперекладності, цілий «Лексикон Неперекладностей»... Французькі партнери були дуже здивовані, адже зовсім не думали про таке продовження. У той момент вони вже зітхнули з полегшенням, оскільки справу з написанням «Словника» було зроблено, том надруковано – можна собі спочивати на лаврах. [Сміється]. І тут раптом людина зі Сходу Європи каже, що починається друга історія цієї Одиссеї та пропонує поміркувати над тим, як «Словник» перекладати.

Я думаю, що саме наша ініціатива зі Сходу Європи спровокувала ідею американського перекладу, спровокувала вже на практиці початим процесом. І ми почали працювати. В Україні вже почався переклад: я підписав контракт, ми купили досить коштовний копірайт, сплативши 2000 євро за право перекладати, і почали працювати. Пригадую наш семінар в Неаполі, на який ми поїхали з Києва разом з Андрієм Васильченком. Там ми спілкувалися з американськими колегами. І коли ми почали розповідати, як у нас просувається український переклад, я побачив, як їх це, умовно кажучи, провокувало робити свій переклад. Вони залучили до цієї роботи два університети – Нью-Йоркський і Принстонський, також певну кількість фондів. На цьому семінарі в Неаполі навіть знімався фільм, в який також увійшла й наша дискусія. Умовно кажучи, тоді в Неаполі зустрілися люди з двох колишніх супер-держав, Америки та экс-СРСР, окрилені тією ідеєю, що не лише в Парижі («пуп землі»), а й на периферіях можуть і будуть виникати нові версії Словника: американська, з одного боку, і східно-європейська, з іншого.

Звичайно, у нас були дуже цікаві дискусії, але ми знаходили час грати в пінг-понг, гуляти берегом моря. Я думаю, все це сприяло тому, що ми тільки почали краще усвідомлювати, політичний контекст «Словника», контекст рефлексій після Холодної

війни (ми можемо сказати про неї, як про першу Холодну війну) і перед другою Холодною війною, актуальною зараз.

О. С.: *Поява ЄСФ викликала резонанс в українській науковій спільноті. Словник зібрав чималу колекцію нагород: лауреат рейтингу «Книга року-2010», переможець конкурсу «Найкраща книга 17-го форуму видавців», премія Юрія Прилюка Інституту філософії АН УКраїни. Чи відомо Вам, на якому етапі знаходяться переклади арабською, португальською, іспанською, румунською чи, можливо, іншими мовами? Як ці проекти сприйняли в наукових колах відповідних країн?*

К. С.: Я знаю, що американський переклад³ мав дуже позитивні відгуки, добру пресу. Для США це була і є значна інтелектуальна подія. З одного боку, їхня панівна тенденція – вважати Америку одномовною країною, і, відповідно, англійську мову такою, що домінувала й домінуватиме завжди. З іншого ж боку, там є очевидна присутність латиноамериканців, отже, й іспанської та інших мов (наприклад, китайської чи мов інших меншин – євреїв, слов'ян тощо). Відповідно, цей челендж багатомовності є актуальним не тільки десь там у Європі, але й безпосередньо в Нью-Йорку, Сан-Франциско або Чикаго. Це серйозний виклик. Якою взагалі буде ця культура, яка претендує на глобальність і універсальність, чи буде вона наполягати на одномовності, на монолінгвізмі, кажучи словами Дериди, або, все ж, у той чи інший спосіб будуть існувати всі ці неперекладності, зокрема з іспанської, які вже в побуті стали реаліями американського життя?

Іспанський переклад вже зроблено й видано в Мехіко двотомним виданням. Інформацію про проект легко знайти в інтернеті.

У мене в руках виданий у Ріо-де-Жанейро перший том португальською. У цьому варіанті «Словника» перекладачі пішли шляхом українського першого тому. Зокрема, він починається зі статті про мови: французьку, англійську, іспанську, португальську, німецьку і так далі. Вони будуть продовжувати працювати за українським стилем. Також вже вийшов перший том арабською.

Румунською переклад має вийти в повному обсязі вже цього року. У нашій розмові ви казали про естетику. У першому українському томі є розділ «Естетика» зі статтею Diaphane (діафан, від грецького διαφανής) – «прозоре», «напівпрозоре». Його авторкою є Анка Васіліу з Румунії. Вона давно викладає у Франції й сьогодні належить до когорти найкращих французьких інтелектуалів румунського походження, як і низка інших постатей, серед яких доречно згадати Ежена Йонеско, Емілія Чорана й інші. Вона читає дуже цікавий курс у Сорбонні. Я щиро вам усім рекомендую звернути увагу на згадану її статтю, надзвичайно цікаву.

Триває також переклад і на італійську мову. У мережі ви можете знайти низку статей італійською. Нещодавно я читав лекції в Римі, і там ми представляли «Словник» разом із дуже цікавою італійською дослідницею на ім'я Сара Фортуна, що займається перекладом. Отже, ви можете бачити, що географічно проект охоплює доволі значні території.

О. С.: *А як у наукових колах цих країн сприйняли український переклад «Словника»?*

К. С.: Цікаво, що всі перекладачі, яких я перерахував, працюють в обрії українського перекладу. Вони знали, що український переклад є першим, що в усіх семінарах в Італії, у Франції, українці брали участь. Вони знали, що українці, мабуть, найактивніші з точки зору оригінальних статей, додають щось своє.

³ <https://www.theoryculturesociety.org/review-barbara-cassin-ed-dictionary-of-untranslatables-a-philosophical-lexicon-by-lucie-mercier/>

Пропозицію Барбари Касен про адаптацію, а не тільки про переклад, українська команда сприйняла дуже серйозно. На відміну від американського або іспанського перекладу, український впливає на розвиток філософської мови в Україні. У нас нині «пластична» ситуація, яка, звичайно, має свої плюси й мінуси, але історично вона полягає в тому, що в нас нема абсолютно усталеної словникової сітки, немає словників, які би все це фіксували. Академія Наук, на жаль, слабко це регулює.

Тому в нас має місце творчий момент. Ще з часів Гумбольдта розрізняють *energeia* й *ergon*. У нас є актуальною ситуація *energeia*. Енергійність українського перекладу захоплювала наших іноземних колег. Якщо американці додали одну статтю *gender*, українці додають 10 дуже різних статей. Коли ми представляємо ці різні теми й поняття, то вони не тільки захоплено реагують, але читають і слухають. Ці речі відображені в численних публікаціях (збірках, що виходили у Франції як матеріали конференцій). Тут і мої статті, і Панича, і Васильченка й інших.

Я сказав би, що ця ситуація неабияк надихає, бо, на відміну від індивідуального спілкування, де є, скажімо, два фахівці з певної теми, що вступають в інтелектуальний двобій, ми маємо справді різні команди (з різними культурними ситуаціями в різних країнах). І вони знають, що українська команда є сильною, цікавою. Ця співпраця продовжується понад 10 років, а наступне десятиліття має бути ще цікавішим. Планується створення мультимедійного ресурсу де різні мови зустрінуться у більш тісному контакті, з перехресними посиланнями. Звичайно, моя мрія створити такий ресурс, коли ти можеш «клікати» на одне слово, а тобі розкриваються інші мови, напрямки і я думаю, що найближчими роками розроблятимемо саме такі речі.

В. Х.: *Таким чином, є дуже багато готових перекладів, щось перекладається прямо зараз, тобто чимало країн виявили зацікавленість. Ви так само згадували і про контексти: контекст Холодних війн, європейський контекст. Як ви сказали: «Європа не може без перекладів». Чому ми маємо таку ситуацію, коли певні країни зацікавилися проектом і долучилися до нього, а деякі, у тому числі і європейські, на кшталт Німеччини, не виявили інтересу?*

К. С.: Я б це трохи скорегував. Німці дуже зацікавлені в цьому проекті від початку. Як я казав, саме німець, Ханс Вісман, привів мене до Барбари Касен. Німці постійно брали участь в наших семінарах, а з деякими дуже потужними німецькими інститутами відбувалася плідна співпраця. Я б сказав, що їх цей французький челендж не залишив байдужими. Зараз в німецькому контексті є домінанта власних словників. Наприклад, словник Козеллека – це дуже серйозна система, певною мірою пов'язана з нашим словником. Для всіх є словник Емілія Бенвеніста; на нього ми звертали увагу, коли писали ЄСФ. Варто згадати і словник Рітера. Це десятки томів, розробкою яких займаються сотні людей.

Я думаю, німці з часом неодмінно включаться в роботу над створенням своєї версії ЄСФ. Все попереду. Думаю, це буде дуже захоплююча ситуація, коли німці будуть перекладати свої неперекладності, адаптувати, інтегрувати в мовний контекст. Але навіть зараз вони дуже уважно стежать за цим проектом. І певно, що він дуже впливає на них. Конкретні філософи беруть його до уваги, коли пишуть свої тексти, наприклад, Слотердайк, Гумбрехт...

Д.-А. К.: *Барбара Касен згадувала, що спочатку вагалися: робити переклад українською чи російською. Однак, на тлі подій Помаранчевої революції зупинилися на українській. Сьогодні «Дух і Літера» розвиває українське і російське видання. Чи формували Ви для роботи над російським виданням іншу команду?*

К. С.: Барбара не вагалася, а радилася з нами. І відповідно, оскільки була сформована українська команда, яка брала участь у створенні французького видання «Словника», ця команда взялася й за український переклад. На сьогодні існують 4 томи українською мовою і 2 томи російською. На початку другого проєкту я думав залучити якісь інституції, але самі автори пояснили, що для них було б зручніше, щоб вони індивідуально, як фахівці, брали участь в цьому проєкті. І, відповідно, ми домовлялися з рядом російських фахівців, зокрема з Анною Ямпольською, Олександром Марковим. Олександр перекладає класику: від Аристотеля до сучасних авторів, координує перекладачів Словника. З нами також працює Анатолій Ахутін. Я вважаю, що Анатолій Ахутін зараз – один із найцікавіших, найоригінальніших філософів. Він написав книгу «Європа – форум світу». І ось ця Європа як форум для нього і є втіленням ЄСФ.

А. К.: *Семінар «Європейський словник філософії в українському контексті» був присвячений пам'яті Мирослава Поповича, який в одному зі своїх інтерв'ю дуже схвально висловився про ЄСФ. Чи доводилося Вам у процесі роботи звертатися за допомогою й порадами до Мирослава Володимировича і чи пропонували Ви йому взяти участь у написанні окремих статей?*

К. С.: Коли я їхав до Парижа, то був уже співробітником відділу Інституту філософії. З Поповичем, моїм шефом, у мене склалися дуже гарні стосунки. Я знав, що Франція для нього – країна його філософської мрії. Свою дисертацію він писав про французьку філософію. Тому одна з перших моїх ініціатив у Парижі, коли я приїхав туди й почав викладати, було запрошення Поповича до Франції. І він приїхав на місяць на стажування. Думаю, що це був десь 1992-й чи 1993-й рік. І, звичайно, я привів його до Барбари Касен, познайомив їх. Попович був дуже зацікавлений в проєкті Словника, радів з того, що в ньому брали участь такі уми як Валентин Омелянчик, Андрій Васильченко, його найближчі колеги, що разом із ним займалися логікою. Попович постійно слідкував за ситуацією розвитку проєкту. Форма Словника була концепційною його мисленням, адже він завжди думав як слова в різний спосіб сполучаються (або не сполучаються) німецькою, французькою, англійською. І він розумів, що це питання не тільки різних термінологій, але й різних культур. Я знаю, що він дуже надихався ідеями Словника.

Я чітко відчував, що такі люди, як Попович і Кримський, продовжили займатися тим, що не давали робити Зерову чи Рильському. І, думаю, вони чітко знали про репресії по відношенню до неокласиків, але не відступилися від своєї справи. Власне, люди, які пов'язували Україну з Європою, були перекладачами: Зеров багато перекладав з латини, греки. І мені думается, що Попович і Кримський свідомо продовжували цю лінію. Тому вони й бути такі щасливі, що нова генерація успадковує і розвиває цю справу.

До речі, зовсім не випадковим є те, з чого почався проєкт Києво-Могилянської академії. Коли в 1992-му році я привів до Брюховецького дуже цікавого філософа Андре Глюксмана, то він одразу почав йому щось розповідати про Петрова-Домонтовича і про зв'язок неокласиків з Парижем. І ми бачимо, що всі ці роки Брюховецький писав про Петрова-Домонтовича, а Володимир Панченко, відповідно, про Зерова. Тобто, президент і віце-президент Могилянки писали про неокласиків. І в цьому сенсі, якщо спрощено казати, Могилянка – це неокласичний проєкт у ХХІ-му столітті. Саме тому не випадковою є поява Словника саме в цьому неокласичному контексті й у неокласичному університеті. Знаковою тут є і роль української класики: від Петра Могили до Григорія Сковороди. Мирослав Попович як проректор могиляки розвивав цей контекст.

Попович добре відчував, що сітки мов не збігаються – французькою, англійською, українською ми говоримо, знаходячись в різних координатах. Наприклад, він пояснював це красиво: існує кухня французька, а існує кухня українська, про яку навіть вів телепрограму. І так само він дуже радів, що існує французька «кухня» Словника, що він на цій «кухні» побував і побачив, що вона є надзвичайно захоплюючою. Тому він розумів, що перенесення цієї «кухні» в реалії української «кухні» буде революцією. Власне, ця українська «кухня» не збирається зачинятися, адже навіть у цей момент ми з вами на ній готуємо якісь нові «страви».

О. С.: *Як досягнути рівня «Словника» молодому досліднику, щоб він мав можливість повноцінно увійти в цей проект? Чи готує наша система освіти фахівців такого рівня?*

К. С.: Дуже важливо, що цей проект є відкритим. Він ніколи, навіть методологічно, не претендував на те, щоб охоплювати всі слова від А до Z, і що вже нічого не залишається молодим дослідникам. Навпаки, ми демонструємо й презентуємо дуже цікаві симптоми неперекладностей, і кожен може запропонувати свій симптом, своє слово. Наприклад, молода дослідниця, філолог за фахом, Надія Трач брала участь у редагуванні Словника, узгодженні правопису імен, індексів. Андрій Васильченко дуже багато співпрацював із нею. Зараз вона пише докторську дисертацію й перебуває на стажуванні в Німеччині. Я там, до речі, читав лекцію й із нею мав нагоду поспілкуватися. Ми її переконали, щоб вона написала статтю «Майдан». Нове слово, якого поки що немає в жодному зі словників, а в новому українському томі воно вже буде. Це слово дуже чітко пояснює, як змінюється на наших очах його семантика. Воно починалося від того, що «майдан» – це площа, тобто це – топос у просторі. Далі – зовсім інше забарвлення «майдану» як часу: «починаючи з Майдану», «перед Майданом», «під час Майдану». Окрім того, воно має ще й смисловий вимір – революція, трансформація, тобто «майдан» як процес. Власне, розмірковування над словом «Майдан» як новим прикладом неперекладності наштовхнуло мене на думку написати про те, яким неперекладним поняттям є слово «Європа». Наприклад, для того ж самого Зерова Європа – це гасло. Для парижанина воно може мати один сенс (географічне чи культурне пояснення), а для Зерова, Кочура чи Перепаді слово «Європа» отримує зовсім інше забарвлення – це «вектор», «виклик».

У цьому плані «Словник» дуже допомагає прокинутися від автоматичного вживання слів. Коли, наприклад, ми вживаємо слово «філософія» ми абсолютно забуваємо, що це – неперекладне поняття, яке ми взяли з грецької. Так само ми вживаємо і слово «Європа», начебто воно є очевидним. Воно так само, як і слово «майдан», може означати простір, час або трансформацію, вектор тощо. Тож молодий студент або аспірант може взяти своє слово.

Як тільки ви стикаєтеся з тим, що якесь слово маєте взяти в дужки, ви одразу можете поставити собі запитання: чому саме ви не знаходите точного еквіваленту в одній мові для перекладу з іншої? Особливо, це цікаво, коли ми намагаємося свої слова перекладати іншими мовами.

Можу сказати, що для мене Словник – це перехрещення трьох ниток. Перша нитка – це нитка молодого дослідника. Я потрапляю в Париж – і раптом мені замовляють статтю. А перед тим я писав статті для наших словників, тобто в колі своїх співгромадян, тому переді мною не стояло надскладного завдання пояснити іноземцям, чому одне якесь слово не можна перекласти одним словом їхньої мови. Це було для мене зовсім несподіване завдання. І, до речі, коли ви спілкуєтеся з іноземцями, то, мабуть, теж стикаєтеся з тим, що не можете перекласти одним словом якусь реалію.

Отже, це не випадковість і на це треба дивитися системно. Ми всі живемо на перехресті неперекладностей. Власне, зі статтею «Pravda» почалася моя особиста нитка у проєкті «Словника». Далі була вже інша нитка, не тільки особиста, але також і європейська, між Україною і Францією, між різними культурами. А потім – вже й світова, коли на семінарі працюють разом дослідники, наприклад, з України та Бразилії і водночас ми викладаємо античний контекст у філософії Ханни Арендт або вивчаємо, що відбувається між португальською мовою, англійською та українською.

І я думаю, що все це – про захоплюючі можливості для молодих людей. І я сказав би навіть так дещо провокативно – не треба чекати, коли інституції будуть створювати для вас курси чи дисципліни, бо кожен може написати своє слово, не слідуючи якимось схемам. Хоча, дуже добре, що в університеті ім. Т. Шевченка є розуміння того, що вивчення Словника має увійти в курикулум і що кафедра історії філософії дуже гостинна до цього проєкту й до стилю викладання історії філософії через поняття.

В. Х.: *Український варіант ЄСФ відрізняється від французького оригіналу зокрема й наявністю авторських вставок, які є співзвучними та зрозумілими тільки в українському контексті («Майдан», «чин», «гість» тощо). Очевидно, що подібні локальні вставки є й у інших мовних версіях Словника. Чи не розглядаєте Ви варіанту каталогізації цих нових термінів та подальшого їх перекладу?*

К. С.: Так, це абсолютно логічно. Я думаю, що як тільки вийде той же румунський том, дуже цікавим буде подивитися на нові слова, які туди увійшли. І особисто дуже хотілось би попрацювати на цю тему з румунськими колегами. Думаю, що це – наступний, дуже конструктивний етап. І це також гарний спосіб заохотити європейських колеґ, щоб вони перекладали українські поняття на свої мови. Власне, це все – обмін дарами. Мені здається, що перший жест Словника – гостинність. Я це відчув ще на першій зустрічі в будинку Барбари Касен. Думаю, саме цього сьогодні бракує сучасній Європі. До речі, концепт гостинності в Канта був ключовою темою для Поля Рікера.

Барбара ж не тільки медитувала, вона ще й дивовижно практикувала гостинність. У неї чудовий будинок, в якому дуже гарний простір для спілкування, завжди є стіл та все необхідне для того, щоби за ним зібралися філософи.

Також у її будинку можна побачити її живопис. Я був дуже вражений, коли вона зробила виставку «Après Babel, traduire» у Марселі, «Після Вавілону: перекладати». До речі, Барабара зараз саме в Марселі, вчора вона мені написала лист: «Привіт із Марселя!» На цій виставці вона зібрала надзвичайно цікаві експонати. І я її попросив, щоб у травні, приїхавши до Києва, вона представила саме цю виставку, просто привезла в PowerPoint і показала ці дуже цікаві експонати. Вона майстерно може пояснити, як і чому вони ілюструють переклад неперекладностей.

Є відео виступу Барбари на TEDx на 16 хвилин, в якому вона французькою мовою пояснює сенс цієї виставки і каже, що Словник – це жест гостинності. Але з чого починається гостинність? Цікавою є перша риса гостинності – зрозуміти те, що я не є самодостатнім, я не вичерпую всього, що є у світі. Слухаючи її виступ я зрозумів, що це саме те, чого сьогодні бракує людям, які свідомо чи несвідомо опинилися в полоні неоімперської матриці.

Мені розповідав один француз (який нещодавно відвідував Росію) про своє глибоке здивування від того, що люди там мають відчуття, що в них є все. Хоча відомо, що всі технології вони отримують з іншого світу, але в них помилкова Weltanschauung (нім. – «картина світу», «світогляд»). Це псевдоабсолютність, хибне відчуття самодо-

статності. Вони, утім, виявляли деяку цікавість до іноземців, коли ті вперше приїздили, наприклад, на Олімпійські ігри або на інші змагання. Але ми бачимо, як ідеології можуть блокувати гостинність.

І цікаво подумати, якою є кореляція між ілюзією самодостатності й ізоляціонізмом. Я не можу зараз сказати, що було першим: відчуття, ніби я все маю, я самодостатній, – а вже з нього виник ізоляціонізм. Чи, навпаки, спочатку люди бачать себе у фортеці, оточеній ворогами, а вже звідси переконують себе, що вони мають бути самодостатніми, умовно кажучи, удавати, що, попри санкції, вони самі забезпечать себе сирами, без якихось там французів із італійцями.

Друга теза Барбари Касен стосується іноземців, які перетинають кордон. Наприклад, люди приїхали до Греції чи Італії, а далі «стукають у двері» Франції. Вона вважає, що слід переглянути глосарій французької бюрократії, і це дуже важливо. Тобто, документи, які заповнює іноземець, це – гостинність, яка має практичне значення. Наприклад, іноземець має написати ім'я та прізвище. Для французів це очевидно, однак для когось, хто приїхав із іншої, несвропейської країни це може бути далеко не очевидним. Бачимо, що немає єдиного французького стандарту для всіх імен і прізвищ. Отже, разом із розумінням того, що я не є самодостатнім, слід усвідомлювати, що мій стандарт не є універсальним. Тобто, не варто думати, що наша Республіка та її терміни є очевидними для всіх гостей, і що вони є абсолютно усталеними й необхідними для кожного китайця, тунісця, алжирця тощо. Бюрократи Франції, великої універсальної країни, мають розуміти, що людина, яка сидить перед ними й не знає їхньої мови, не можучи чітко відповісти на їхні питання (сформульовані бюрократичним глосарієм), не втрачає від цього своєї людськості. І Барбара каже, що має бути створений проект, мета якого – допомагати працювати з цими глосаріями для іммігрантів. На її думку, над ним повинні працювати ті, хто займалися неперекладностями.

Власне, її виставка «Після Вавилону: перекладати» саме про ставлення до інших, до чужинців, через об'єкти і документи. Слушною була ідея показати, як музей може представляти конкретні форми культури та як вони цю інакшість, неперекладність артикулюють і втілюють. Це те, що було б дуже важливо представити в Україні.

Д.-А. К.: *На Вашу думку, чи є сенс і перспективи появи подібних «Словників» в інших галузях знання?*

К. С.: Так. Важливо розуміти, що цей «Словник» не тільки для філософів, не треба лякатися обкладинки. Ми хочемо написати путівник до нього, в якому популярно це пояснити. Він може бути цікавим для істориків, правників, психологів, людей, які займаються естетикою, етикою тощо. Дослідники з інших сфер можуть знайти в ньому свої слова, відштовхнутися від них і працювати далі зі своїми поняттями, неперекладностями. Завдяки цьому розуміти, наприклад, історію латиномовних країн, або кельтських чи слов'янських або ж дослідити як різні форми полісу артикулюються в різних культурах, мовах, починаючи навіть від того, як називається в тій чи іншій мові «парламент» чи «рада».

Мене вразив перший університет в Болоньї, поліс Болоньї. Пазоліні був колись дуже вражений тим, що на відміну від Венеції або Флоренції, де кожен сеньйор гордовито представляв свої палаци (і відповідно, всі мали знати хто є їхнім сусідом), у Болоньї було створено аркади. Кілометри цих аркад створювали простір для інших. Поруч із тобою може жити більш заможний або бідніший, але простір аркади вас об'єднує, у ньому ви – просто сусіди. Це дуже цікава, створена в архітектурі форма рівності перед культурою, перед кращим, що є в мистецтві. Це, знову-таки, про подолання наслідків Вавилону.

А. К.: У нашій розмові Ви побічно вже згадували про ідею створення сайту Словника. Чи не могли б ви розказати трішки детальніше про нього? На якому етапі реалізація цього проекту на даний час?

К. С.: Саме німці були дуже зацікавлені в тому, щоби просувати цифрову форму Словника. Я поки не буду розповідати на якому рівні йде листування з інституціями, тому що це дуже серйозні (у тому числі – економічні) чинники, ідеться про великі інвестиції.

Я можу сказати, що найбільше гальмувало цей проект питання авторських прав. Наприклад, коли був готовий друкований варіант французького Словника, вони не готові були взяти і 100 % тексту викласти у відкритому доступі в мережу. До речі, нещодавно Європейський парламент прийняв новий закон про авторське право, який, у першу чергу, стосується цифрових сайтів. У законі йдеться про більш чітке дотримання авторських прав в цифровому форматі, тому подивимося, як це буде впливати на наш проект.

У будь-якому разі, якась частина може бути у відкритому доступі. Окрему частину статті про концепт «beau» («краса») виклали вже різними мовами, ви можете знайти в інтернеті. Тобто, перша спроба, умовно кажучи, перший «дім» цього «мегаполісу» було збудовано, і ми будемо над цим працювати й надалі. Я особисто, як видавець української версії, абсолютно був би за те, щоби левову частину викладати в мережу. Звичайно, ми не можемо одразу вимагати цього від усіх. Проте, створення такого мультимедійного мультилінгвістичного проекту, на мою думку, може бути дуже гарним утіленням нашого задуму й того, що спонукало створювати «Словник».

Не випадково виставка Барбари має назву «Після Вавилону». І це теж неперекладне поняття, французи просто кажуть «Babel», англійською так само, тобто, одне слово означає «вавилонську мішанину мов». До речі, у нашому українському томі буде поняття Вавилонське «помішання». У кожній історичній добі є своя спокуса Вавилонської вежі. І в ХХ-му столітті, ми можемо сказати, що ця Вавилонська вежа мала назву СРСР. Ми досі відчуваємо тінь від цієї «Вавилонської вежі», спостерігаючи за тим, що відбувається в нашій країні. І особливо під час виборів ми можемо відчувати цей холод в спині, бо ця тінь тут, вона не зникла з нашого обр'ю. Дуже цікаво люди аналізують те, що в Радянському Союзі не було двомовності, а була напівмова. Про це еллініст, перекладач з грецької Гасан Гусейнов написав статтю, в якій він каже, що тоді абсолютно не було симетрії. Наприклад, у Прибалтиці, у республіках Середньої Азії або в Україні росіяни не вивчали місцеві мови, приїжджаючи туди. В українців затиралась і навіть зникала власна мова. І я думаю, що це підґрунтя для багатьох проблем таких, як Крим і Донбас, це, власне, відлуння тієї вавилонської хвороби, «вавилонського вірусу».

Одержано / Received 26.03.2019

Konstantin Sigov, Amina Kkhelufi, Daria-Aseniia Kolomiets, Olha Simoroz, Vsevolod Khoma

The birth of the «European Dictionary of Philosophies» and Barbara Cassin's discovery

Interview with Constantine Sigov, dedicated to the history of the "European Dictionary of Philosophies": from the emergence of an idea in the early 90's in France until the accomplishment of the Ukrainian edition in 2019.

Костянтин Сігов, Аміна Кхелуфі, Дарія-Асенія Коломієць, Ольга Сімороз, Всеволод Хома

Народження «Європейського Словника філософій» і відкриття Барбари Касен

Інтерв'ю з Костянтином Сіговим, присвячене історії «Європейського словника філософій»: від виникнення ідеї на початку 90-х років у Франції до завершення українського видання у 2019 році.

Konstantin Sigov, PhD, Director of SPA "Duh i litera" (Kyiv), Director of the European Humanities Research Centre at the National University "Kyiv-Mohyla Academy" (Kyiv).

Костянтин Сігов, кандидат філософських наук, директор науково-видавничого об'єднання Дух и Літера (Київ), директор Центру європейських гуманітарних студій Національного університету Києво-Могилянська академія (Київ).

e-mail: konst.sigov@gmail.com

Amina Kkhelufi, PhD student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Аміна Кхелуфі, аспірантка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: amina.khelufi@gmail.com

Daria-Aseniia Kolomiets, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Дарія-Асенія Коломієць, студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: dariyaaseniya@gmail.com

Olha Simoroz, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Ольга Сімороз, студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: olgasim11@gmail.com

Vsevolod Khoma, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Всеволод Хома, студент філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: mailhap25@gmail.com
